

*Ғ.И. Көшенова*¹*

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
E-mail:kushenovaganizhamal@gmail.com*

ШАҒАТАЙ ҰЛЫСЫНДА ИСЛАМ ДІНІ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ МҰСЫЛМАН ХАНДАР

Аңдатпа

Монғол империясында ислам, христиандық, иудаизм, буддизм, даосизм және манихейшілік сынды діндер мен діни сенімдер өмір сүрді. Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары халықтың рухани өміріне барынша төзімділікпен қарауға тырысты. Алайда билеушілердің арасында кейбір діндерге бірқатар артықшылықтар бергендер немесе қарсы ұстанымдағы хандар да болды. Бастапқыда Шыңғыс ұрпақтары тәңіршілдікті қолдаса, кейіннен келе жергілікті діндерге бейімділігін көрсетті.

Шағатай ұлысының тарихында дін мәселесі өзекті тақырыптардың бірін құрайды. Мемлекеттің дамуы мен экономикалық тұрақтылығы тек жаугершілік соғыспен шешілген жоқ. Шағатайлықтардың өмір сүру салтының өзгеруінде, халықаралық байланыстарды жақсартып, сауда байланыстарын орнатуда ислам дінінің өзіндік рөлі болды.

Шағатай ұлысының өмір сүрген дәуірі Орталық Азиядағы сопылық тариқаттардың иршадпен белсенді айналысқан кезіне тұспа-тұс келді. Ұлыстың территориясы ислам мәдениеті мен өркениетінің көрнекті орталықтары болған – Бұхара, Самарқанд, Қашқар сияқты ірі қалалары бар аумақтарды қамтып, жергілікті халық пен әскердің басым бөлігі мұсылмандардан құралды. Көшпелі монғол әскери ақсүйектері мен монғол тайпаларының ислам дінінің ықпалында қалуын осылайша табиғи шарттар да орайластырды.

XIII ғ.соңы – XIV ғ. басында Шағатай ұлысының әлеуметтік-экономикалық құрылымында тігінен өзгерістер жүзеге асырылды; жергілікті отырықшы ақсүйектердің орнына дінбасылар келді. Дегенмен, шағатайлықтардың арасында ислам діні батыстан шығысқа қарай ұзақ, әрі баяу жүрді.

Ислам діні Мубарак хан арқылы шағатайлық хандардың арасына таралды. Одан кейінгі кезеңде Барақ хан ислам дінінің таралуын барынша қолдаса, Тармашырын ханнан кейін түпкілікті орнықты, ислам діні мемлекеттің ресми діні ретінде жарияланды.

Кілт сөздер: Шағатай ұлысы, ислам діні, Шағатай хан, Мубарак хан, Барақ хан, Хайду хан, Тармашырын хан.

Алғыс айту: Ұсынылған зерттеу жұмысы ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан гранттық қаржыландырылатын жоба аясында жүзеге асырылды (ИРН № BR18574101).

*Кушенова Г.И. *¹*

*¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева к.и.н. ассоциированный профессор,
Республика Казахстан, г. Астана
E-mail:kushenovaganizhamal@gmail.com*

ИСЛАМ В ЧАГАТАЙСКОМ УЛУСЕ: ИСТОРИЯ И ХАНЫ МУСУЛЬМАНЕ

Аннотация

В Монгольской империи существовали такие религии и верования, как ислам, христианство, иудаизм, буддизм, даосизм и манихейство. Чингисхан и его потомки старались относиться к духовной жизни народа с максимальной терпимостью. Однако среди правителей некоторые ханы давали определенные привилегии некоторым религиям или были против них. Сначала потомки Чингиса поддерживали божественность, но позже они проявили свою склонность к местным религиям.

Вопрос религии - одна из важнейших тем в истории Чагатайского улуса. Развитие и экономическая стабильность государства определялись не только войной. Ислам сыграл свою роль в изменении образа жизни чагатайского народа, улучшении международных отношений и налаживании торговых связей.

Эпоха жизни Чагатайского улуса совпала с периодом, когда суфийские тариқаты в Центральной Азии активно занимались иршадом. Территория улуса включала в себя такие крупные города, как

Бухара, Самарканд, Кашкар, которые были выдающимися центрами исламской культуры и цивилизации, а большинство местного населения и армии состояли из мусульман. Таким образом, природные условия позволили кочевой монгольской военной аристократии и монгольским племенам оставаться под влиянием ислама.

Конец XIII века - начало XIV века в социальной и экономической структуре Чагатайского улуса произошли вертикальные изменения; духовенство заменило местную оседлую аристократию. Однако среди чагатайцев ислам распространялся долго и медленно, с запада на восток.

Ислам распространился среди чагатайских ханов через Мубарак хана. В последующий период Барак хан всячески поддерживал распространение ислама, и после Тармаширин хана ислам был окончательно утвержден и объявлен официальной религией государства.

Ключевые слова: Чагатайский улус, ислам, Чагатай хан, Мубарак хан, Барак хан, Хайду хан, Тармаширин хан.

*G.I. Kushenova*¹*

*¹L.N. Gumilyov Eurasian National University Candidate of Historical Science, Associate Professor,
Republic of Kazakhstan, Astana
E-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com*

THE SPREAD OF ISLAM IN CHAGHATAI ULUS: HISTORY AND MUSLIM KHANS

Abstract

Religions and religious beliefs such as Islam, Christianity, Judaism, Buddhism, Taoism and Manichaeism lived in the Mongol Empire. Genghis Khan and his descendants tried to treat the spiritual life of the people with maximum tolerance. However, among the rulers some khans gave certain privileges to some religions or were against. At first, the descendants of Genghis supported divinity, but later they showed their inclination towards local religions.

The issue of religion is one of the most important topics in the history of Chaghatai Ulus. The development and economic stability of the state was not decided only by war. Islam had its own role in changing the way of life of Chagatai people, improving international relations and establishing trade relations.

The era of life of Chaghatai Ulus coincided with the period when Sufi tarikhs in Central Asia were actively engaged in irshad. The territory of Ulus included large cities such as Bukhara, Samarkand, Kashkar, which were prominent centers of Islamic culture and civilization, and the majority of the local population and army consisted of Muslims. In this way, natural conditions allowed the nomadic Mongol military aristocracy and Mongol tribes to remain under the influence of Islam.

The end of the 13th century - at the beginning of the 14th century, vertical changes were made in the social and economic structure of the Chaghatai Ulus; the clergy replaced the local sedentary aristocracy. However, among the Chaghatai people, Islam spread long and slowly from west to east.

Islam spread among the Chaghatai khans through Mubarak Khan. In the subsequent period, Barak Khan supported the spread of Islam as much as possible, and after Tarmashirin Khan, Islam was finally established and declared as the official religion of the state.

Keywords: Chaghatai Ulus, Islam, Chaghatai Khan, Mubarak Khan, Barak Khan, Kaidu Khan, Tarmashirin Khan.

Кіріспе. Орталық Азия территориясындағы түркі тайпаларының арасында ислам дінінің таралуы сан ғасырлардың жемісі болатын. Алғашқы бірнеше ғасырда түркілер ислам дініне жатысынып қарады. Мұндағы сопы-дәруіштер үлкен нәтижеге қол жеткізбесе де, уағыз істерін жүргізуден бас тартпады.

Сопылықтың шыңына жеткен Қожа Ахмед Яссауидің қызметі халықты ислам дініне уағыздау, насихаттау болатын. Ол түркі халқының саяси, қоғамдық-әлеуметтік, мәдени, рухани тіршілігін толық меңгергендіктен, тек дінді уағыздаумен ғана шектелмеді. Бүкіл, яғни тарихи, қоғамдық-әлеуметтік, моральдық-этикалық тақырыптарды дінмен сабақтастыра жүргізді. Сондықтан оның ілімі түркі халықтарының рухани өміріне бойлай енді. Одан туындаған ислами-түркілік ілім тек отаны Түркістанда емес, бүкіл түркі халқының ортақ рухани мұрасына айналды.

Этникалық және экономикалық жағдайы өте тығыз байланыста дамып жатқан Орталық Азиядағы сопылық бауырластықтардың арасында бәсекелестіктің болуы табиғи құбылыс еді. Нақшбандийа өкілдерінің нақшбандийаның атағын йасауийа арқылы көтеруді көздеуі өздеріне мықты іргетас іздеуінен, яғни силсиланы заңдастыруға ұмтылысынан туындады деуге болады. Қысқаша айтқанда йасауийа бауырластығы арқылы нақшбандийа өзінің келешегін қамтамасыз етуге тырысты. Кейбір

ғалымдар сонымен бірге Қожа Ахмед Жүсіп Хамаданидің халифасы болғандықтан, нақшбандийаның алғашқы дәуірі хаджағанийадан шығатынын айтып, Ахмед Яссауиді нақшбандийадан шыққан деген тұжырымға да келеді. Бұдан біз зерттеуші ғалымдардың арасында да тарапшылдық пен бәсекелестік көзқараспен зерттеу ісі бар деген ойға келеміз.

Екі бауырластықтың арасындағы бәсекелестікті шайх Ахмед Хазинидің еңбегінен де байқаймыз. Өйткені Ахмед Ясауи хазірет ‘Алидің ұрпағы, әрі мұрагерлік символ – суфраға ие болатын. Біздіңше, барлық мәселе зікірде емес, осы мұрагерлік символға барып тірелді. Дегенмен, екі бауырластықтың да көне дерек көздерінің тапшылығы нақты қорытынды айтуға мүмкіндік бермейді.

Жошы, Шағатай және Өгедей ұлыстарында жаппай монғол билеушілері мен тайпаларының исламды қабылдауы мен түркілену процесі басталғанда насихат қызметтерін бір жағынан йасауийа тариқаты жүргізсе, екінші жағынан нақшбандийа, кубравийа тариқаттары жүргізді. Ал бұл процестің қалай жүргізілгені жайлы мәліметтер өте аз.

Тарихи тұрғыдан алғанда, Шыңғыс хан жаулап алған территорияда пайда болған төрт ұлыстың тағдыры әртүрлі жолдармен дамыды. Юань империясындағы Төле ұрпақтары қытайландырылды. Кейбір деректерде Моңғолияның өзінде Төле тұқымның XVII ғасырға дейін билік еткені туралы айтылады. Ал Иран жеріндегі Хулагу ұрпағының мемлекеті XIV ғасырдың ортасында ыдырады. Ал Орталық Азияның этносаяси тарихында аса маңызды рөл атқарған Шыңғыс ханның үлкен ұлдарының ұрпақтары Жошы, Шағатай ұлыстарында түркілену ерекшелігі байқалды. Ал Жошы ұлысында Шыңғыс ұрпақтары XIX ғасырдың ортасына дейін жоғарғы билікті сақтап қалды.

Шағатай көбіне Ұлы Қағанның қасында жүргенімен оның өз ұлысындағы абаттандыру жөніндегі бастамалары туралы айтылады. Оның бұйрығымен Шығыс Түркістаннан Іле алқабына 48 көпір және басқа да құрылыстарды қамтитын тау асулары арқылы жол салынды. Кейбір зерттеушілер Шағатайдың көшпелі резиденциялары уақыт өте келе ірі әкімшілік және сауда орталықтарына айналғанын айтып, соның бірі ретінде қазіргі Оңтүстік Қазақстан жеріндегі Құтлұғ елді мекені деп айтады.

Бір ғасырдан астам уақыт өмір сүрген Шағатай ұлысының тарихында мемлекеттің дамуы мен экономикалық тұрақтылығы үшін айрықша еңбек сіңірген бірқатар шағатайлық билеушілер болды.

Атап айтқанда, Шағатай әулетінің билеушілерінен алғаш болып ислами мәдениетке бет бұрған Қара Хулағудың ұлы Мубарак хан (1252-1260 жж., 1265 ж.), Шағатай кезіндегі ұлыстың территориясын қалпына келтіріп қана қоймай, шекараны Хорезм, Ауғанстан жерлеріне дейін кеңейткен Шағатайдың немересі – Алғуй хан (1260-1265 жж.), Мауераннахр жерінде әкімшілік-басқару реформасын жүзеге асырған Шағатай ұлысының тоғызыншы билеушісі – Барақтың ұлы Дува хан (1282-1307 жж.), ақша реформасын жүргізіп, отырықшы шаруашылыққа ден қойған Кебек хан (1318-1326 жж.), ислам дінін ресми дін ретінде жариялаған Тармашырын (1326-1334 жж.) сынды хандар болатын. Дегенмен, Шағатай ұлысының билеушілері Өгедейдің немересі Хайду қайтыс болғанға дейін оған тәуелді болып қала берді.

Шағатай ұлысының тарихында дін мәселесі өзекті тақырыптардың бірін құрайды. Мемлекеттің дамуы мен экономикалық тұрақтылығы тек жаугершілік соғыспен шешілген жоқ. Билеушілердің ұлыстың халқын «естуінде», шағатайлықтардың өмір сүру салтының өзгеруінде, халықаралық байланыс-тардың жақсарып, сауда байланыстарының орнауында ислам дінінің өзіндік рөлі болды. Сондықтан шағатайлық билеушілердің ислам дінімен арасындағы байланысты жан-жақты зерттеу қажет етеді.

Материалдар мен әдістер. Тақырыпты зерттеу барысында шетелдік авторлардың арнайы дайындалған ғылыми диссертациялары, монографиялар, ғылыми мақалалары басшылыққа алынып, жұмыстың әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік принциптері құрады. Сол секілді жалпы қабылданған ғылыми зерттеу әдістері мен ұстанымдары: салыстырмалы тарихи талдау, жүйелілік құрылымдық талдау, синтездеу, ретроспективті, мәселелі-хронологиялық т.б. әдістер қолданылды.

1) Зерттеу жұмыстарында *тарихи салыстырмалы әдісі* – белгілі бір уақыт пен мекен жайға тәуелсіз тарихи оқиғаларды тікелей салыстыру, теория құру немесе бүгінгі күнге сілтеме жасау арқылы түсініктеме алу мақсатында Шағатай ұлысындағы исламдану процесін, өткен тарихи оқиғаларды зерттеуде қолданылады.

2) Зерттеу тақырыбының мазмұнын ашу үшін жүйелік-құрылымдық талдау қолданылады. Қазіргі ғылымның қарқынды дамуы білімді жалпылау, олардың негізінде зерттелетін объектілер туралы тұтас идеяларды құру міндетін қойып отыр. Сондықтан жүйелік-құрылымдық талдауды қолданудың мүмкіндіктері зерттелетін объектілерге біртұтас көзқарасты болжайды. Жүйелік-құрылымдық талдау тақырыпты жалпы шолудан бастап, содан кейінгі деңгейлерге, әр деңгейдегі элементтерді зерделей отырып түпкілікті нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

3) Болжамдар мен қорытындыны негіздеу үшін әртүрлі дереккөздерден алынған мәліметтердің үлкен көлемін, сондай-ақ зерттеу барысында жеке зерттелген тақырыптарды біріктіруде синтездеу әдісі қолданылады.

4) Ретроспективті әдіс – оқиғалардың себептерін анықтау мақсатында өткенге дәйекті түрде енуге, алдыңғы кезеңді түсіну және бағалау үшін пайдаланылады.

5) Мәселелі-хронологиялық әдіс – уақыт бойынша тарихи оқиғалардың реттілігін зерттеуде қолданылады.

Шағатай ұлысының тарихына қатысты қазіргі қолжетімді дереккөздердің дені ортағасырлық шығыс авторларының еңбектері мен батыстық және шығыстық саяхатшылардың жазбаларынан құралады. Ал ұлыс тарихына қатысты арнайы дайындалған іргелі зерттеу еңбектері ХХ ғасырдың соңынан бастау алады.

Соның ішінде құнды деректердің бірі ретінде Мырза Ұлығбектің «Тарих-арба' улус» атты толық сақталмаған еңбегін атап өтуге болады. Қазіргі уақытта «Шыңғыс ұрпағының төрт ұлысы» деп аталатын осы шығарманың қысқартылған нұсқасының төрт тізімі белгілі. Екеуі Англияда, бірі Үндістан, бірі Америка құрама штатында сақтаулы. 1838 жылы полковник Вильям Майлс еңбектің ағылшын тіліндегі аудармасын Лондонда жариялайды. Ол «Түрік немесе түрік жіне татарлардың шежіре ағашы» атауымен жарық көреді. Мұнда Шыңғыс хан мен ұрпақтарының жаулап алу соғыстары мен тарихы баяндалады.

Сонымен қатар Қазақ хандығы тарихының құнды дереккөздерінің бірі Мырза Хайдар Дулатидың еңбегін атап өтуге болады. Автор еңбегінде Маулана Шарафаддин Иазидің «Зафар-наме» еңбегін қолданғанын және Шыңғыс ханнан Тоғлық Темір ханға дейін тарихнамаларда жазылғанын атап өтеді. Дегенмен Тоғлық Темір моғол хандарының ішінде ол Ислам мемлекетіне алғаш болып ие болды. Одан кейін монғолдар кәпірліктен құтылғанын, дәулетті Тоғлық Темір хан бақытты моғол ұлысын ислам жолында толықтай алға жетелеп отырғанын айтады. Бұған қоса ортағасырлық авторлардың бірі Джамал Каршидың «Мулхакат би-с сурах» атты еңбегі Шағатай ұлысында Кайдудың ұлы Чапардың билігі тұсында жазылған жалғыз мұсылман тарих мазмұндағы жазба болып табылады. Жалпы еңбектің дені араб тілінде және кейбір бөліктер парсы тілінде қаламға алынған.

Зерттеу тақырыбына қатысты зерттеу еңбектерінің бірі ретінде – Е.Куланың «Büyük Hanlar Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet» атты жұмысын атап өтуге болады [1]. Автор шығыс дереккөздері мен саяхатшылардың жазбаларына негізделген еңбегінде «монғолдардың арасындағы діндер мен наным-сенімдер», «монғол империясы тұсындағы ислам діні», «ұлы хандарға тәуелді монғолдар арасындағы ислам» сынды деген тақырыптарды көтереді. Автор мұнда Шағатай ұлысы хандарының ислам дінін қабылдауын біртұтас бейнеде көрсетуге тырысады.

Зерттеуші Ф.Ортаның «Çağatay Hanlığı'nda Gelenek Ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi» атты еңбегінде Шағатай ұлысындағы дәстүрлер мен өзгерістердің Тармашырын ханнан басталғанын айтады [2]. Аталмыш жұмысы Тармашырын ханның кезеңін зерделеу тұрғысында маңыздылық танытады.

Тармашырын ханның кезеңі туралы зерттеуді М. Биран «The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)» атты еңбегінде ұсынады [3]. Автор шағатайлықтарға ислам дінін әкелген Ала-ад-дин Тармашырынның өзі сол жетістігінен қаза болды ма деген сұраққа жауап беруге тырысады. Осы ғылыми бағытта маманданған автордың қазіргі уақытта монғол империясына, ұлыстардың тарихына, империяның жекелеген тұлғаларына, соның ішінде Шағатай, Барак хандарға қатысты бірқатар еңбектері бар.

Өзбек ғалымы Дж.Давлатовтың «Исламизация Чагатайского улуса как важный фактор укрепления государственности в кочевой степи» еңбегінде Мубарак хан, Эргэне хатун, Кебек хан, Ала-ад-дин Тармашырын хандардың тұсындағы ислам дінінің таралуы, мұсылмандардың өмірі зерделенеді. Автор ислам діні тек Тармашырын тұсында ғана толыққанды орныққанын атап өтеді [4].

«Çağatay Hanlığı Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet» атты ғылыми мақаласында И. Ерейылмаз ислам дінін алғаш қабылдаған Мубарак ханмен бірге Шағатай ұлысы жаңа дәуірге қадам басқанын айтады [5].

Шыңғыс ұрпақтарының арасында ислам дінін қабылдаған белді билеушілерге М.Уйардың «Moğol Hanlarının Müsülmanlaşması» атты еңбегі арналады [6].

Монғол ғалымы Э.Ц. Цагаангууд өзінің «Чагатайский улус (1221-1346)» тақырыбындағы еңбегін ресейлік тарихшылардың, шығыстанушылар мен археологтардың жұмыстарын салыстырмалы зерттеу негізінде ұсынады [7]. Автор Шағатай ұлысында өзіндік із қалдырған хандарға, айтулы оқиғаларға тоқталады. Сондай-ақ ұлыстың әлеуметтік-экономикалық құрылымының жан-жақты зерттелуі қажеттігін айтады. Жалпы мазмұны бойынша еңбек Шағатай ұлысының саяси тарихына арналады. Ал «Взаимоотношения Чагатайского улуса и Золотой Орды» атты мақаласында екі ұлыстың арасындағы конфессия аралық қатынастарға назар аудартады [8].

Қырғыз ғалымы О.К. Караевтың шығыс жазба деректеріне негізделген «Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа» [9], түрік ғалымы М.Кафалының «Çağatay Hanlığı (1227-1345)» [10] тақырыбындағы монографияларын атап өтуге болады. Еңбектер мемлекеттің құрылуынан бастап құлауына дейінгі тарихын баяндайды.

Зерттеуші П.Джексон «The Mongols and Islamic World from conquest to conversion» атты ғылыми мақаласында исламды қабылдаған монғол хандарымен қатар, яса мен шарифаттың қайшылығына да назар аударады [11].

Сонымен қатар зерттеуші П.Н. Петровтың «Нумизматическая история Чагатаидского государства (668/1270-770/1369 гг.)» атты ғылыми еңбегінің маңызы ерекше [12]. Ғалым ұлыстың тарихын соғылған монеталар арқылы құрастыруға тырысады. Еңбектің хронологиялық шеңбері Талас құрылтайынан бастап Әмір Темірдің билік басына келгенге дейінгі уақытты қамтиды.

Зерттеуші ғалымдар Н.Д. Нұртазина, Е.Т. Қартабаеваның «Шағатай және Жошы ұлыстарындағы діни ахуал: авторитарлық билік өкілдерінің исламды қолдауының ішкі және сыртқы мотивациясы» [13] атты ғылыми мақаласында Шағатай және Жошы ұлысы тарихындағы ислам дінінің таралу мәселесін, атап айтқанда ортағасырлық постмонғолдық мемлекет билеушілерінің дінді жеке таңдауы және исламды қабылдау процесін объективті талдауға ұмтылыс жасайды.

Талқылау. Шыңғыс хан империясынан шыққан ірі мемлекеттердің бірі – Шағатай ұлысы болды. Оған Орталық Азияның орасан зор аумақтары мен іргелес аудандары енді.

Шағатай ұлысында басқарудың екі жүйесі қолданылды. Бірі – монғол тайпалары мен рулары қоныс аударған далалық және тау бөктерінде біртіндеп жергілікті түркі тілдес халықпен араласып, Шыңғыс хан белгілеген нойондар, түмендер, мындықтар, яғни ондық жүйе негізінде басқару; екіншісі – отырықшы егіншілік пен қалалық аймақтарда басқару билігі жергілікті аристократия өкілдеріне немесе өздері тағайындаған жергілікті шенеуніктер арқылы жүзеге асырылды.

Шағатай ұлысы ұлан-ғайыр территорияны алып жатқандықтан, мұнда көптеген діни және этникалық топтар өмір сүрді. Бұл территорияны мәдениаралық байланыстардың тоғысқан мекені деп айтуға болатын еді. Мұнда ислам діні, христиандық, иудаизм, буддизм, даосизм, манихейшілік және өзге діни-наным сенімдер үгіт-насихат жұмыстарын жүргізумен айналысты.

Зерттеуші М.Биран ұлыстағы мәдениаралық қатынастарды ашу барысында шағатайлық хандардың түрлі діни наным-сенімдерді ұстанғанына назар аударады [14, 37-38-бб.]. Мәселен, Дува хан ұлына буддизм ықпалымен Тармашырын деген есім берді. Дува хан будда монастырларына үлкен артықшылықтар мен жеңілдіктер берді. Ал Дженкши хан (Жанкешті) (1335-1338) әрбір мешітке будда мүсіндерін орнатуды бұйырды. Сол сияқты Елжигдэй (1327-1330), Есен Темір (1338-1339) хандар да буддизмді қолдады.

Сол сияқты бұл территорияда христиандықтың несториан қауым өкілдері монғол дәуіріне дейін-ақ уағыз жұмыстарымен айналысты. Осы дәуірде аталмыш аймақта латын миссионерлерін де кездестіруге болады. 1360 жылдардың аяғында Алмалықтағы несториандық мықты қауымдастықтың белсенді жұмысын көретін болсақ, Әмір Темірдің билігі тұсындағы Самарқандта да несториан миссионерлері жұмыс жасады.

М.Биран католик миссионерлерінің мұнда Қытай тарапынан келгеніне және XIV ғ. 20-30-жылдары оның епископтығы Алмалықта, Самарқандта тағы өзге монғол қағанаттарында құрылғанына назар аудартады. Сондай-ақ Дженкши ханның өз ұлын христиан емші сауықтырғаннан кейін шомылдыру рәсімін (католиктік шіркеу рәсімі) жасағанына тоқталады [14, 37-38-бб.].

Сонымен, Шағатай ұлысындағы саяси шиеленістер мен рухани-мәдени ортаның түрлілігі мұндағы түркілену және исламдану процесін тежей алмады.

Шыңғыс хан төрт ұлының әрбіріне қабілетіне қарай қызмет берген еді. 1206 жылы Ұлы құрылтайда қабылданған «яса» - монғол империясының әскери заңдарын екінші ұлы Шағатайдың қатаң сақтайтыны, көшпелі салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын терең меңгергенін ескеріп, ясаның «қорғаушысы», «сақшысы» қызметіне тағайындайды. Алайда Шағатайдың осындай жоғары ұстамдылығы мен білгірлігіне қарамастан, мұсылмандарға жылы қабақ танытпағаны тарихтан мәлім. Оның тұсында мұсылмандар бес уақыт намазды жасырын оқып, малды тығып бауыздайтын болған. Біздіңше, Шағатайдың бұл ұстанымы оның мұсылмандарға қарсы болғанынан емес, монғол ясасының ислам дінімен үйлеспейтіндігінен туындаған еді.

Шағатайлық үш хан ислам дінінің таралуында ерекше орын алды. Олар: Мубарак хан, Барак хан және Тармашырын хан.

Ислам дінін алғаш қабылдаған Қара Хулагудың ұлы Мубарак. Мубарактың таққа отыруы туралы деректер әртүрлі, сондай-ақ жағдай да мәселелі. Біріншісі – Мубарактың таққа отыруы, екіншісі – хандық билігінің танылуы. Нақтырақ айтқанда, Рашид ад-диннің жазбасы бойынша Мубаракты анасы

Эргэнэ хатун өзіне тәуелді әмірлердің қолдауына сүйеніп таққа отырғызады [9, 21-б.]. Ал Вассафтың еңбегі бойынша Эргэнэ хатунның Мубарак ханды таққа отырғызуы мүмкін емес, өйткені ол Алғуи ханнан бұрын қайтыс болып кеткен еді [10, 102-б.]. Келесі мәселе бойынша, Ұлы Мөңке хан қайтыс болғаннан кейін Құбылай хан орталық билікті өз қолына алады. Яғни, Мубарак хан Құбылай ханның рұқсатымен таққа отыруы керек еді. Ал Мубарак рұқсатсыз таққа отырды.

Осы тұста Құбылай хан шағатайлық Мүтүгеннің немересі Баракқа хан тағайындалғаны туралы жарлық шығарады. Осылайша Құбылай хан Мубарактың билігін танымағанын және ислам дінін қабылдаған ханды қолдамайтынын білдіреді.

Бұдан біз Мубарак ханның таққа отырғанда мұсылман болғанын байқаймыз. Ал монғол ақсүйектерінің түсінігінде Мубарактың мұсылмандықты қабылдауы Шыңғыс ханның дәстүріне қарсы әрекет жасағанмен тең еді.

Құбылай ханның өзі буддизмді ұстанды. Деректерде оны барлық діндерге тең қараған билеуші ретінде танытқанымен, хандық билігінің алғашқы жылдарында ислам дініне қатты қарсылық көрсетіп, бірқатар қатаң жазалар қолданғаны, кәпірлерге қарсы «джихад» туралы Құран Кәрім аяттарына қарсы шыққаны жайында мағлұматтар кездеседі [1, 81-б.]. Осы әрекеттерінің өзі Құбылай ханның Мубарак ханды қолдамағанына дәйек бола алады.

Сөйтіп, Құбылай ханның жарлығын алған Шағатайдың ұлы Мутегіннің немересі, Есен Туваның ұлы – Барак хан Мубарак ханның әскеріне қарсы қол жинап Ходженд маңында кездеседі. Мубарак хан жеңіліс тауып тұтқынға түседі. Мубарак ханның осылайша билігі шамамен алты айға созылады.

Ислам дінін қабылдаған шағатайлық екінші билеуші Барак хан. 1266 жылы Барак өзін Шағатай ұлысының билеушісі ретінде жариялап, Түркістандағы ұлы ханның наместнигін ауыстырады. Бұл жағдайдан хабардар болған Құбылай Баракқа қарсы әскерін аттандырады. Алайда Құбылайдың әскері Барактың әскерінің күшін көріп кері оралады. Осыдан бастап Шағатай ұлысының билеушілері орталықтан іс жүзінде тәуелсіздігін алады [9, 21-б.].

Ислам дінін алғаш қабылдаған шағатайлық хан туралы зерттеушілердің түрлі пікірлері бар екенін байқаймыз. Мәселен, зерттеушілердің басым бөлігі Мубарак ханды ислам дінін алғаш қабылдаған шағатайлық десе, зерттеуші Е.Кула ортағасырлық автор Әбілғазының «Түрік шежіресіне» сүйеніп, Барак хан туралы «таққа отырғанынан кейін екі жыл өткен соң мұсылман болып, «Гиас ад-дин» атағын алған Шағатай ұрпағының мұсылман болған алғашқы адамы» деп жазады [1, 127-б.]. Ал зерттеуші И.Ерйылмаз еңбегінде Мубарак ханды ислам дінін алғаш қабылдады деп қана қоймай, аз уақыт билік етсе де Мубарактан бастап ислам діні Шағатай хандығында таралу мүмкіндігіне ие болғанын және осыдан бастап шағатайлық хандар ислами атақтар ала бастағанын айтады [5, 78-б.]. Ғалым М.Кафалы Барак ханның жалпы алты жылдай тақта отырғанын және қайтыс боларынан бір жыл бұрын ғана исламды қабылдағанын жазады [10, 113-б.].

Шығыс авторларының жазбаларында Барак хан туралы мынадай ақпарат кездеседі: «ол өмір бойы исламды тарату үшін күш жұмсады. Монғолдардың көбін ислам дінін қабылдатты. Алайда оның өлімінен кейін бұл жалғасын таппады, нәтижеде Сұлтан Гиас ад-дин Барак ханның ислам дінді қабылдатқан монғолдары қайтадан бұрынғы діндеріне оралды...» [1, 127-б.]. Барак хан тұсында ханның кейбір ағайын-туыстары да ислам дінін қабылдайды.

Құбылайдан кейін Хайду хан Шағатай ұлысының іс жүзінде билеушісіне айналды. Өгедей ханның немересі Хайду хан (1269-1301 жж.) Өгедей ұлысының билеушісі болды. Әкесінен ерте қалып Қарақорымдағы Ұлы ханның ордасында тәрбиеленеді.

1265-1269 жж. ол қолбасшылық қабілеті мен дипломатиялық шеберлігінің арқасында Өгедей ұлысын қалпына келтіреді, сөйтіп Шыңғыс ұрпақтарының ішінде өте ықпалды тұлғалардың біріне айналады. 1269 ж. өткен Талас құрылтайын ұйымдастырушыларының бірі. Осы Құрылтайдан кейін ол дербес билеушіге айналады.

Хайду хан Барак ханды өзіне мықты қарсылас ретінде көрді. Деректерге сүйенетін болсақ, ол Барак ханның Абака ханмен шайқасқан соғыстағы жеңілісіне, кейіннен оның өліміне де себепкер болады. Барак хан мұсылман болып өлгенімен, Хайду хан оны монғолдардың әдет-ғұрпына сай жерлетеді. Барак ханның монғол дәстүріне сай жерленуінен сол кездегі монғол ақсүйектерінің арасындағы ислам дініне деген көзқарас байқалады [10, 113-б.]. Оның артынан бес ұлы қалады: Бек Тимур, Дува, Токта, Уладау, Бузма.

Шағатай әулетінің билеушілерінің арасында Барак ханнан кейін Тармашырын ханға дейін мұсылмандықты қабылдаған ешбір билеушінің есімі кездеспейді, алайда ұлыстың басқару-әкімшілік құрылымдарында көптеген мұсылман басшыларды көруге болады. Көбіне танымал шенеуніктер ретінде Махмуд Ялавач пен ұлы Масуд Ялавач, уәзір Хабаш Амид туралы айтылады.

XIII ғ.соңы – XIV ғ. басында Шағатай ұлысында әлеуметтік-экономикалық құрылымда тігінен өзгерістер жүзеге асырылды; жергілікті отырықшы ақсүйектердің орнына дінбасылар келді [7, 18-б.].

Сөйтіп бір ғасырдан астам өмір сүрген Шағатай ұлысының дәуірі сопылық тариқаттардың белсенді иршадпен айналысқан кезеңімен тұспа-тұс келді. Яссауиға, нақшбандиға, кубравийға сопылық мектептерінің ықпалында қалды.

1253 жылы Шағатай ұлысында ислам дінінің таралуына қызмет еткен кубравийға сопы шайхтарының бірі имам Сададдин Мухаммад б. Муаийад еді. Деректер бойынша имам ұлыстың территориясында иршадпен айналысып, көптеген монғолдардың, соның ішінде Мубарак ханның ислам дінін қабылдауына ықпал еткені және шағатайлықтар оған көптеген сый-сыяпат көрсеткені туралы мағлұмат кездестіреміз [2, 50-б.].

Зерттеуші Ф.Ортаның пікірінше «сопылық тариқаттардың монғолдардың арасында кең таралуының басты себебі сопылардың шамандармен ұқсастықтарында еді. Монғолдар шамандардың мистикалық мінез-құлықтарына өте маңыз берді, соған орай сопылармен қарым-қатынаста аса қиындық туындамады. Сөйтіп сопылар шамандар сияқты монғолдарға ықпал жасай алды... Орта Азияда сопылардың далалық аймақтарда жұмыс жасағанына қарамастан, ислам дінінің «қала діні» болып қалуына байланысты ислам діні мешіт, медреселері бар қалаларда жақсырақ дамыды» [2, 50-б.].

Сөйтіп, Шағатай ұлысының рухани-мәдени ерекшелігі көшпелі монғолдар өмір сүрген бөлігі мен отырықшы бөлігін біршама уақыт бір-бірінен алшақ тұтты.

Зерттеулерде монғол дәуірінде жер иеленуге берілген вакуфтық грамоталардың Орталық Азияда кең таралғаны туралы айтылады. Вакуф иеліктері – діни құрылымдарға берілген, мемлекеттік салықтан толықтай босатылған жерлер болатын. Монғол хандарының өздері оларға қамқоршылық көрсететін. Олардың экономикалық ахуалының күшеюі әлеуметтік мәртебесінің де көтерілуіне әкелді [7, 17-б.]. Мәселен, Бахарзи отбасының вакуфын атап өтуге болады ол 1340 жылдары жұмыс істеп тұрған болатын [14, 39-б.].

Сонымен, шағатайлықтардың исламдануы күрделі, әрі біртіндеп басталған процесс болды. Атап өткендей, кейбір мұсылман емес монғол ақсүйектері де кейде ислами мекемелерге қамқорлық көрсетті. 1250 жылы Мөңке ханның әйелі Бұхарада медресе салғызды.

1309 және 1318-1326 жж. билік құрған Кебек ханның тәңіршіл дінді ұстанғанына қарамастан, мұсылмандарға қамқорлық көрсетіп, отырықшылықты қолдады. Шыңғыс хан тарапынан қиратылған Балх қаласын қалпына келтіріп, Қаршыда сарай салғызды, ордасын сонда көшірді. Алайда, ханның өлітірілуі көшпелілердің исламдануы мен отырықшылыққа көшуіне біраз тежеу болды.

Ислам дінін қабылдаған үшінші шағатайлық мұсылман билеуші – Дува ханның ұлы Тармашырын. Тармашырын хан ұлыста ислам дінінің үстемдігі мен отырықшы өмір салтын түпкілікті бекіте алды [4, 936-б.]. Тармашырын хан көрші ұлыстармен бейбіт қатынасты орнатып қойған жоқ, ислам мемлекеттерімен экономикалық, сауда байланыстарын жақсартты. Оның жорықтары мен әскерді байытуы ұлыс әскерінің тарапынан күшті қолдау тапты.

Тармашырын хан жергілікті дінбасылардың қолдауымен ислам дінін қабылдап, «Ал ад-дин Мухаммад» деген есім, «Сұлтан ал-азам» деген атақ алады [3, 745-б.].

Зерттеушілер Тармашырын ханның ислам дінін қабылдауына ықпал еткен сопы шайхтары туралы мынадай мағлұмат ұсынады. Біріншісі Тармашырын ханға мұсылмандықты қабылдатқан шайх Әбу әл-Мафахир Бахарзи (қ.б. 1336) болуы мүмкін. Өйткені ол өмірінің соңғы он бес жылын Бұхарада өткізген. Бахарзи әулеті Шағатай сұлтандары мен хандар арасында үлкен құрметке ие болған. Шайх Әбу әл-Мафахир Бахарзи Жошы ұлысының ханы Беркеге мұсылмандықты қабылдатқан Сайф ад-дин Бахарзидің немересі еді. Екіншісі, Тармашырын ханға ықпалы күшті болған келесі сопы шайхтары – шайх Хасан факих (заңгер). Ол хан әулетімен үйлену арқылы туыстығы бар және отырарлық шайх Хусам ад дин Йағхни [3, 746-б. 6, 143-б.]. Яғни Әбу әл-Мафахир Бахарзи ғана емес соңғы екі шайх та ислам дінін қабылдатқан болуы мүмкін.

«Улус-и арба-йи Чингизи» еңбегінің мәліметтері бойынша Бахарзи Герат маңындағы Бахарз ауылынан шыққан. Ол Бұхарадағы Хания медресесінің оқытушысы және қамқоршысы болған. Хания медресесі Шыңғыстың кіші ұлы Төленің жесірі, Мөңке, Арық Бұға, Құбылай, Хулагудың анасы – Соркугтани бегім тарапынан бөлінген қаржы есебінен салынған еді. Медресе вакуфтың жерлермен қамтамасыз етілді. Медресенің вакуфтық мүлкі айтарлықтай болғаны соншалықты медресе шәкірттерінің саны мыңға жетті [8, 154-б.].

Тармашырын хан мемлекеттің ішкі саясатында исламның кең таралуына барынша жағдай жасайды. Қол астындағы әмірлерін, қолбасшылары мен әскерлерін мұсылмандықты қабылдауға шақырады.

Тармашырын хан ордасын Мауераннахрға көшіріп, Алмалықпен санасуды тоқтатады. Оның билігі тұсында Самарқанд, Бұхара, Бадахшан, Отырар, Ходжент, Таразда монета соғылады, 1330 жылдан

бастап ұлы Санжарды «ортақ» билеуші тағайындайды. Осы тұста соғылған монеталарға екеуінің де есімдері жазылады. Сөйтіп ханның ислам дінін қабылдауы жергілікті халықтың арасында оның беделін күрт өсіреді.

Тармашырын ханның монғолдардың әскери демократиялық дәстүрінен бас тартып Құрылтайға қатыспауы, оны абсолютті монарх ретінде танытты. Ол көшпелі өмірден бас тартып қана қоймай, мәдени тұрғыда да алшақтап ұлыстың сөйлеу тілін түркі тіліне көшіреді. «Әлеуметтік трансформацияны қажет ететін алмағайып заманда ол қоғамды прагматикалық тұрғыда бағалап, мәнжайын түсіне келе хандар институтына жаңаша мұсылмандық легитимацияны, яғни заңды түрде негіздеуді іске асырды» [13, 10-б.].

Ибн Батутаның жазбаларында «хан халықтың шағымдарын есту үшін мәжіліске барғаны, қарт, әйел, жас, кедей болса да бәрінің шағымын тыңдағаны, қатты суық қыс болғанына қарамастан Тармашырын ханның бес уақыт намазда жамағаттан бөлінбегені, таң намазынан кейін күн шыққанға дейін мешітте отырып түркілер сияқты намаз оқығаны, мешітте әрбір адаммен сәлемдесіп, сыпайы мінез-құлық көрсеткені, оған тарту етілген мейіз, құрмаларды өз қолдарымен басқаларға ұсынғаны баяндалады [1, 131-б.]. Сонымен қатар Тармашырын хан қол астындағы әмірлерге, әскерге ислам дінін қабыдатып, бес уақыт намаз оқуын түскен олжаның бесте бірін өткізуін шарт қойды. Ал ханның тақтан түсірілуі оның Құрылтайдан және ясадан бас тартуы болды [11, 360-б.].

Сонымен Н.Д. Нұртазина, Е.Т. Қартабаева «тарихи-әлеуметтік жағдайда дінге қатысты рухани құндылықтар қоғам өмірінің ең биік мұраттарына жатқан. Антикалық (бұл жерде: «көне» сөзінің синонимі) және ортағасырлық қоғамдарда дін мемлекеттіліктің маңызды іргетасы, қарапайым адамдар мен билеуші топтарға ортақ сана формасы болғаны белгілі жайт. Көшпенділердің дүниетанымында Құдайға, о дүниеге сену және материалдық әлемді тылсым рухани әлемдердің салдары, көлеңкесі деп санау ерте заманнан орныққан жалпыға бірдей мифологемалар ретінде қабылданды. Осы тұрғыдан халық әсіресе ел билеуші қаған Көк Тәңірі жарылқауымен, бойында құт болуы себебінен ғана мемлекет тағына отырып, бақытты елдің тізгінін қолына алады деген сенімде болды. Діни бейтараптық ұстанған деген Шыңғыс ханның өзі шаман Теб-тәңірі (Көкочу) немесе даос монахы Чаң-чун сияқты мистиктерге құлақ асып, Жасақтың (Яса) алғашқы нұсқасының бірінші бабында бір Тәңірге сенуді қол астындағы барлық халықтарға бұйырған», - деп қорытады [13, 8-б.]. Бұған қоса зерттеушілер осы еңбегінде Шағатай ұлысындағы мұсылман есімдерінің «XIV ғ. 30-шы жылдарынан бұрын олардың 50-70% араб-мұсылман тектес есімдер иеленгенін» айтады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, XIII ғасырда Шыңғыс хан жаулап алған территорияның басым бөлігінде ислам мемлекеттері өмір сүретін еді. Ұлыстарға бөлінген бұл жерлерде монғол тайпалары ислам дінін қабылдап қана қоймай, бірте-бірте ассимиляцияға ұшырып жергілікті халықпен сіңісіп кетті.

Шағатайлық хандардың арасында ислам дінінің таралуы жалпы үш кезеңде айқын көрінді. Бастау кезеңі XIII ғасырдың екінші жартысында Мубарак ханнан басталды. Алайда, бұл кезеңде ислам діні кең қанат жая алмады. Бұған себеп болған бірнеше факторларды айтуға болады: тақта ханның қысқа уақыт отыруы, көшпелі монғолдардың ясаның ықпалынан әлі шыға қоймағаны, монғол ақсүйектерінің жергілікті халықпен тығыз араласа қоймағаны, ислам елдерімен халықаралық сауда байланыстарының дамымағаны т.б.

Екінші кезеңде ислам дініне бейімділік Барақ ханның тұсында көрінді. Мұны ислам дінінің таралу процесінің даму кезеңі ретінде бағалауға болады. Барақ ханның өзі бірқатар әмірлері мен әскерлерінің, отбасы мүшелерінің ислам дінін қабылдауына ықпал жасады. Барақ ханның бұл қызметі өзінен кейінгі билеушілерге іргетас қалады.

Үшінші кезеңде Тармашырын ханның абсолютті билікке ие болуы ислам дінінің түпкілікті орнығуына мүмкіндік берді. Шағатай ұлысында ислам елдерімен халықаралық экономикалық, сауда байланыстары дамып, мемлекеттің ресми діні болып ислам діні жарияланды.

Сонымен қатар Орталық Азиядағы ұлыстар дәуірінде исламның кең таралуына байланысты билеуші әулеттер мен жергілікті қожалар табының өкілдері арасында рухани-идеологиялық берік одақтың негізі қаланды. Бұл мемлекет билеушісінің материалдық әрі рухани әлем билеушісі ретінде күшеюіне жол ашты және ислам дінінің мемлекетте мықты орнығуына негіз қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Kula E. *Büyük Hanlar Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet. ...Yüksek Lisans Tezi. Ortaçağ Tarihi / Kula Ebru. – Konya, 2021. – 196 s.*

2. Orta F. *Çağatay Hanlığı'nda Gelenek Ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi. ... Yüksek Lisans Tezi. Tarih Anabilim Dalı / Orta Fatih. – Aydın, 2019. – III+94 s.*

3. Biran M. *The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)* [Электронный ресурс] / Biran Michal // *Journal of the American Oriental Society*. – 2002. Vol. 122, № 4. – P. 742-752. – Режим доступа: https://www.academia.edu/3708463/The_Chaghadaids_and_Islam_The_Conversion_of_Tarmashirin_Khan_1331_34
4. Давлатов Дж. Исламизация Чагатайского улуса как важный фактор укрепления государственности в кочевой степи [Электронный ресурс] / Дж.Давлатов // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – Volume 1 | Issue 9. – P.935-936. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/islamizatsiya-chagatayskogo-ulusa-kak-vazhnyy-faktor-ukrepleniya-gosudarstvennosti-v-kochevoy-stepi>
5. Eryilmaz İ. *Çağatay Hanlığı Döneminde Moğollar Arasında İslamiyet* [Электронный ресурс] / Eryilmaz İsa // *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD) The Journal of International History Researches*. – 2021 5(1). – S. 71-84. – Режим доступа: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1817419>
6. Uyar M. *Moğol Hanlarının Müsülmanlaşması* [Электронный ресурс] / Mustafa Uyar // *Cengiz Han ve Mirası. Türkiye Bilimler akademisi*. – TDV Yayın: Ankara, 2021. – S. 131-148. – Режим доступа: <https://www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/bilim-ve-dusunce/cengiz-han-ve-mirasi>
7. Энхчимэг Цэндмаа Цагаангууд. *Чагатайский Улус (1221-1346): автореф. дис. на соискание уч. степени канд.ист.наук. спец: 07.00.03. – всеобщая история. – Улан-Удэ, 2004. – 23 с.*
8. Энхчимэг Ц. *Взаимоотношения Чагатайского улуса и Золотой Орды* [Электронный ресурс] / Энхчимэг Цэндмаа // *Золотоордынская цивилизация*. – 2017. – № 10. – С. 152-155. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30612257>
9. Караев О.К. *«Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа»*. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 160 с.
10. Kafalı M. *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. – Ankara: Berikan Electronic Basım Yayım, 2005. –159 s.
11. Jakson P. *The Mongols and Islamic World from conquest to conversion*. – Yale University Press London, 2017. – 554 p.
12. Петров П.Н. *Нумизматическая история Чагатаидского государства (668/1270-770/1369 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд.ист.наук. спец: 07.00.09. – историография, источниковедение и методы исторического исследования. – Казань, 2007. – 23 с.*
13. Нұртазина Н.Д., Қартабаева Е.Т. *Шағатай және Жошы ұлыстарындағы діни ахуал: авторитарлық билік өкілдерінің исламды қолдауының ішкі және сыртқы мотивациясы* [Электронный ресурс] / Нұртазина Н.Д., Қартабаева Е.Т. // *Bulletin of history*. №2 (109). 2023– Режим доступа: [file:///C:/Users/ASUS/Downloads/934%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/ASUS/Downloads/934%20(1).pdf)
14. Biran M. *«Culture and Cross-Cultural Contacts in the Chaghadaid Realm (1220-1370)»* [Электронный ресурс] / Biran Michal// *Chronica*. – Hungary, 2007. – P. 26-44. – Режим доступа: <http://mongol.huji.ac.il/sites/default/files/26.%20Culture%20and%20cross.pdf>

References:

1. Kula, E. (2021). *Büyük Hanlar Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet [Islam among the Mongols during the Period of the Great Khans]*. Extended abstract of Master's thesis. Konya [in Turkish].
2. Orta, F. (2019). *Çağatay Hanlığı'nda Gelenek Ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi [Tradition and Change in the Chagatai Khanate: The Period of Tarmashirin Khan]*. Extended abstract of Master's thesis. Aydin [in Turkish].
3. Biran, M. (2002). *The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)* // *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 122, 4, 742-752. Retrieved from https://www.academia.edu/3708463/The_Chaghadaids_and_Islam_The_Conversion_of_Tarmashirin_Khan_1331_34 [in English].
4. Davlatov, Dzh. (2021). *Islamizatsiia Chagataiskogo ulusa kak vazhnyi faktor ukrepleniia gosudarstvennosti v kochevoi stepi [Islamization of the Chagatai Ulus as an important factor in strengthening Statehood in the Nomadic steppe]*.// *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, Vol. 1, 9, 935-936. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/islamizatsiya-chagatayskogo-ulusa-kak-vazhnyy-faktor-ukrepleniya-gosudarstvennosti-v-kochevoy-stepi> [in Russian].
5. Eryilmaz, İ. (2021). *Çağatay Hanlığı Döneminde Moğollar Arasında İslamiyet [Islam Among the Mongols during the Chagatai Khanate Dec.]*. // *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD) The Journal*

of *International History Researches*, 5(1), 71-84. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1817419> [in Turkish].

6. Uyar, M. (2021). *Moğol Hanlarının Müsülmanlaşması [The Islamization of the Mongolian Khans]*. / Mustafa Uyar // *Cengiz Han ve Mirası. Türkiye Bilimler akademisi. TDV Yayın: Ankara*, 131-148. Retrieved from: <https://www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/bilim-ve-dusunce/cengiz-han-ve-mirasi> [in Turkish].

7. Enkhchimeg Tsendmaa Tsagaanguud. (2004). *Chagataiskii Ulus (1221-1346) [Chagatai ulus (1221-1346)]*. Extended abstract of candidate's thesis. Ulan-Ude [in Russian].

8. Enkhchimeg Tsendmaa Tsagaanguud. (2017). *Vzaimootnosheniia Chagataiskogo ulusa i Zolotoi Ordy [The relationship between the Chagatai Ulus and the Golden Horde]*. // *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia*, 10, 152-155. Retrieved from: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30612257> [in Russian].

9. Karaev, O.K. (1995). «*Chagataiskii ulus. Gosudarstvo Khaidu. Mogulistan. Obrazovanie kyrgyzskogo naroda*» [Chagatai ulus. The state of Haidu. Moghulistan. Formation of the Kyrgyz people]. B.: Kyrgyzstan [in Russian].

10. Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345) [Khanate of Chaghadaï (1227-1345)]*. Ankara: Berikan Electronic Basım Yayım [in Turkish].

11. Jakson, P. (2017). *The Mongols and Islamic World from conquest to conversion*. Yale University Press London [in English].

12. Petrov, P.N. (2007). *Numizaticheskaiia istoriia Chagataidskogo gosudarstva (668/1270-770/1369 gg.) [Numismatic history of the Chagataid State]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kazan [in Russian].

13. Nurtazina N.D. Kartabayeva E.T. *The religious atmosphere of uluses of Chagatai and Jochi: internal and external motivation in the support of islam by representatives of authoritarian power* // *Bulletin of history. №2 (109)*. 2023. – Retrieved from: [file:///C:/Users/ASUS/Downloads/934%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/ASUS/Downloads/934%20(1).pdf)

14. Biran, M. (2007). *Culture and Cross-Cultural Contacts in the Chaghadaid Realm (1220-1370)* // Hungary: *Chronica*, 26-44. Retrieved from: <http://mongol.huji.ac.il/sites/default/files/26.%20Culture%20and%20cross.pdf> [in English].